

ANTROPOLOGINĖS PERSPEKTYVOS FOLKLORISTIKOJE: LIETUVIŲ FOTOGRAFIJOS KONTEKSTAS

Saulė Matulevičienė

Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros lektorė

2007-aisiais po ketvirčio amžiaus pasirodė antroji profesoriaus Donato Saukos knygos *Lietuvių tautosaka* laida¹, praplėsta naujais konceptualiais tyrimais. Čia reikliai ir kritiškai įvertinta XX a. antrosios pusės lietuvių folkloristikos istorija, klojami pamatai septintojo–devytojo dešimtmečio kraštotyros, folkloro sąjūdžio refleksijai. Autoriaus žodžiais, eksperimento teisėmis siūlomos ir čia pat išbandomos naujos tautosakos mokslo konceptualizavimo perspektyvos. Pirmoji – estetiškos tautosakos vertės teigimas ir literatūrinė interpretacija, įtvirtinta profesoriaus viso gyvenimo darbais kaip pagrindinė tautosakos tyrimų vaga. Antroji – istorijos mokslas arba istorika. Svarstymai apie tautosakos etosą įterpiami į tautos istorijos pasakojimą kaip viena iš šio pasakojimo atramų. Trečioji – antropologinė perspektyva. Ji knygoje išbandoma vos keliais netikėtais rakursais. Antropologinei minčiai čia atstovauja, visų pirma, Gregory Batesonas – originalus ir paradoksalus XX a. mąstytojas, vaisingai dirbęs įvairiose srityse, o 1972 m. publikuotoje mokslinių esė rinktinėje² prabilęs,

profesoriaus žodžiais, apie „imponuojamai naują mokslo kryptį“ – proto ekologiją. Jo minties keliu vos pavedėjama, ilgiau stabtelint prie Bali salos (etnologų Mekos, pasak Saukos) liaudies menui aptarti Batesono pasitelktos „malonės“ sampratos, aktualios ir šiuolaikiniame pasaulyje. Mintis vėl kreipiamą prie tautosakos etoso kaip gyvo, artimo žmogiško bendravimo patirties, kuri išlieka svarbi vis komplikuojesnėse komunikacijos situacijose³.

Plačiau antropologinio tyrimo pranašumai išdėstyti svarstant dabartinį skirtingą tautosakos mokslo ir kitų humanitarinių dalykų teorinį įdirbį. Sakytinė kūryba nyksta sykiu su ją formavusia bendruomenine sąmone, tiesioginiais ir simboliniais bendruomenės sambūvio saitais⁴, pažymi D. Sauka, o antropologinė perspektyva kaip tik ir siūlo tapti atidžiais jos tyrėjais: „Būtent taip gręžiantis į kaimą ir jo žmogų, gali pamatyti jį ir jo gyvenamą pasaulį, o ne per pakankamai retą tyrinėtojo klausimyno rėtį išslystantį savojo laiko liudijimą. Šiame pasaulyje, tarp dažniausiai fiksuojamų prietarų, dar turi būti ir sava tiesa, sava išmintis.“⁵

¹ Donatas Sauka, *Lietuvių tautosaka*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.

² Gregory Bateson, *Steps to an Ecology of Mind*, New York: Ballantine Books, 1972.

³ D. Sauka, 2007, 465–470.

⁴ *Ten pat*, 394–395.

⁵ *Ten pat*, 395.

Su šia išvalga sutiks kiekvienas tautosakininkas, turintis ekspedicijų patirties ir ieškantis atsakymo į nuolat kylantį klausimą: „Ką ir kaip renkame šiandien?“⁶ Išties pastarųjų dešimtmečių ekspedicijose daugiausia ieškota ir atrasta puikių jau prarasto laiko atsiminimų, o sukaupia sakininės kūrybos užrašymo ir tyrimų patirtis leistų atsakyti į kitą profesoriaus keltą klausimą: „kiek per pusę amžiaus pasikeitė tautosakos kultūrinis, o dar labiau estetinis rangas?“⁷ Nors, pasak bene nuosekliausiai folkloristikos lauko tyrimų perspektyvas svarstančios Bronės Stundžienės, šiandien jau „pradedamos pripažinti visiškai naujos folkloro formos, tiksliau – tie jo pavidalai, kuriais dar prieš porą dešimtmečių beveik nesidomėta“⁸, brėžiama naujų modernių lauko tyrimų perspektyva, esamo folkloristų įdirbio išsamesniam antropologiniam lietuvių kaimo ir kaimo žmogaus gyvenamo pasaulio skerspjuviui atlikti nepakanaka. Tai natūralu. Nors, pasak profesoriaus, folkloristikos ir kultūrinės antropologijos objektas yra ta pati liaudies kultūra bendriausia prasme, ir šių giminingų mokslų „darbo empirika“ yra artima, tautosakos ekspedicijų praktika išties smarkiai skiriasi nuo antropologiniams lauko tyrimams keliamų reikalavimų. Klasikinis antropologinis tyrimas neišsivaizduojamas be pastangų aprašyti rūpinimą bendruomenę „iš vidaus“. Tokiam aprašymui atlikti būtinas tyrėjo pasišventimas, „įsigyvenimas“, metus ar ilgiau trunkantis stebėjimas *in situ*

tyrinėjimo vietoje, ir būtent tokiu būdu įgytos patirties – konkrečios bendruomenės narių mąstymo, jausenos, elgsenos ir veiklos – „tirštasis aprašymas“ bei vidinės logikos atpažinimas. Profesionalaus antropologinio tyrimo siekiamybė Vyčio Čiubrinsko formuluojama taip: „Stengiamasi visais penkiais žmogiškaisiais pojūčiais apčiuopti, kaip tiriamieji žmonės yra susieti, susiję, susisieję per begalę saitų ir kaip jų mintys, laikysenos ir poelgiai kyla iš tų specifinių žmogiškųjų santykių, kurie savitai plėtojasi studijuojamojoje sociokultūrinėje sistemoje.“⁹ Tautosakininkams taip pat rūpi sociokultūrinių tyrimų perspektyva, bet trumpalaikių išvykų metu sukaupia medžiaga paremti apibendrinimai neišvengiamai lieka daliniai, jie grindžiami iš esmės atsitiktiniais išpūdziais, nors ir labai išvalgia akimi pagautais. Folklorininkai ryžtasi veikti ir kaip dabartinės kultūrinės situacijos analitikai, bet kitaip nei antropologai, nesitenkina kantraus stebėtojo vaidmeniu, o patys kuria savąjį tyrimų lauką, pavyzdžiui, inicijuodami „ne tiek su kūryba, kiek su kalbine veikla“ susijusius pateikėjų išsakyumus, taigi prisiimdami atsakomybę ir už jų atsiradimą¹⁰.

Adekvataus „antropologinio“ lietuvių kaimo gyvenimo aprašo pavyzdžių ir autorių galima dairytis tik tarp bendruomenės savųjų. Tokie galėjo būti dar tarpukario tautosakos rinkėjai profesionalai, pavyzdžiui, Jurgis Dovydaitis, iki pat septinto-

⁶ „Ką ir kaip renkame šiandien?: [Mokslinė diskusija], parengė Vita Ivanauskaitė, *Tautosakos darbai* 37, 2009, 179–198.

⁷ Sauka, 2007, 395.

⁸ Bronė Stundžienė, „Folkloras kaip naujas kultūrinis tekstas“, *Tautosakos darbai* 35, 2008, 27.

⁹ Vytis Čiubrinskas, *Socialinės ir kultūrinės antropologijos teorijos*: Mokomoji knyga, Kaunas: VDU leidykla, 2007, 13.

¹⁰ B. Stundžienė, „Folkloras kaip naujas kultūrinis tekstas“, 27, 35.

jo–aštuntojo dešimtmečio vienas išsiruošdavęs net į poros mėnesių ekspedicijas, o dienoraščiuose ir fotografijose užfiksavęs nemažai autentiškų savojo laiko liudijimų (vertingiausi, žinovų teigimu, jaunystės dienoraščiai). Prieškario kaimo gyvenimą iš vidaus atskleidžia pavieniai išsamūs savojo krašto papročių bei tautosakos aprašai ir, profesoriaus žodžiais, literatūros ir tautosakos paribyje atsidūrę kai kurie kaimiškosios tematikos grožiniai tekstai¹¹. Vis dėlto, ieškant lietuviško kaimo „tirštojo aprašymo“ atitikmenų ir medžiagos valstietiškosios kultūros antropologiniam skerspūviui, atmintyje pirmiausia išnyra ne tekstai, bet vaizdai, o ypatingais atvejais – vaizdai, lydimi tekstų. Tai Balio Buračo fotografijų albumai, visai neseniai iš negatyvų išvaduoti minėto J. Dovydaičio fotografijų atspaudai, negausus pokario kaimo fotografų palikimas ir, žinoma, keturiasdešimtmetį mininės Lietuvos fotografijos mokyklos (toliau – LFM) klasikų – Antano Sutkaus, Algimanto Kunčiaus, Aleksandro Macijausko, Vito Luckaus, Romualdo Rakausko, kiek vėliau – Romualdo Požerskio ir kt. – darbai. Šią Lietuvos kaimo dokumentavimo tradiciją tęsia 2008–2009 metais pasirodę naujaisi Algimanto ir Mindaugo Černiauskų, Rimaldo Vikšraičio, Klaudijaus Driskiaus, Arūno Baltėno fotografijų albumai, perteikiantys išsyk kelias, vienu metu koegzistuojančias savąsias kaimo ir jo žmogaus gyvenimo versijas.

¹¹ „O gal iš nevilties imti ir atiduoti nemažą mūsų literatūros plotą paribio su tautosaka zonai?“ – Donatas Sauka, „Valstietiškosios kultūros pamatas. Kaip rašysime naująją istoriją“, *Literatūra ir menas*, 1989, liepos 15.

Nuo pat atsiradimo fotografija tarnavo ir antropologiniams tyrimams, o XX amžiuje tapo nuolatine jų palydove, tyrimo įrankiu ar net metodu¹². Lietuvių fotografijos istorija taip pat susijusi su antropologiniais tikslais – tyrinėdami žemaičių antropologiją, XX amžiaus pradžioje valstiečius, muzikantus, jų buitį, taip pat dvarus, apylinkių gamtą fotografavo Povilas Višinskis ir Jozefas Perkowskis. O Ignas Končius tuo pat metu fiksavo žemaičių mažosios architektūros paminklus¹³. Be abejonės, iki šiol svariausias ir įdomiausias Balio Buračo palikimas, pasak Skirmanto Valiulio, jis formavo vaizdinę tautos atmintį – sukūrė dokumentiškai tikslų, tačiau jau visus meninės fotografijos kanonus atitinkančių etnografinių nuotraukų. B. Buračo tradiciją, fotografijos kritiko teigimu, nuosekliai tęsė ir septintojo dešimtmečio lietuvių fotografijos mokyklos atstovai¹⁴. Verčiant jų fotografijų albumus, į akis krinta gausi senosios kartos žmonių portretų galerija – „Atidžiam geranoriškam kaimo stebėtojui tikroji mūsų susvetimėjusiame pasaulyje čia laukianti staigmena – doras, be gudrybės, klastos, pasitikėjimui nuteikiantis valstiečio veidas“, kita proga pažymi profesorius Sauka¹⁵. Bet ryškiausias septin-

¹² Audiovizualines priemones antropologiniuose lauko tyrimuose nuosekliai naudoti pradėjo Margaret Mead ir minėtasis G. Batesonas penktajame dešimtmetyje Polinezijoje, 1952 m. išleista jų studija *Trance and Dance in Bali* buvo gausiai iliustruota fotografijomis, 1967 m. John Collier ir Malcolm Collier knygoje *Visual Anthropology: Photography as a Research Method* jau išdėstyti vizualinės antropologijos pagrindai.

¹³ Pagal Skirmantas Valiulis, „Fotografija Žemaitijos miestuose ir miesteliuose“, *Fotografijos slėpiniai II*, Lietuvos fotomenininkų sąjunga, 2006, 20–21.

¹⁴ Skirmantas Valiulis „Balys Buračas – fotografas“, *Fotografijos slėpiniai II*, 144.

¹⁵ Sauka, 2007, 462.

tojo–aštuntojo dešimtmečio kaimiškosios tematikos fotografijos palikimas – kaimo žmogaus kasdienybės ir šventadienių ar tiesiog kasdienio gyvenimo ritualų vaizdai. Tokie A. Kunčiaus „Sekmadieniai“ (1968–1985), A. Macijausko „Kaimo turgūs“ (1969–1987), R. Požerskio „Kaimo šventės“ (1974–1993) (plg. 1990 m. Čikagoje išleistą jo fotoalbumą „Atlaidai“) ir kt.

Ar tokio pobūdžio fotografijos galėtų pretenduoti į valstietiškosios kultūros antropologinį tyrimą? Šios kartos fotografai nesijautė „antropologai“. Vertinant jų darbus nuolat pabrėžiama, kad tai ne dokumentika ir net ne buitinė, o apie savojo laiko žmogaus būtį kalbanti fotografija, vis dėlto ištiesi jos ciklai, minėti A. Macijausko, R. Požerskio, A. Kunčiaus darbai, taip pat V. Luckaus „Giminės“ (1958–1987), A. Sutkaus „Lietuvos žmonės“ (1959–), „Basų kojų nostalgija“ (1959–1979) ir kt. gali būti ir vizualinės antropologijos dokumentas, liudijantis „sielos gyvenimą kolektyviniuose veiksmuose“ (S. Valiulis), gaivinantis kolektyvinę atmintį. Tarkim, A. Macijauskas, kaip į ekspedicijas važinėjęs po kaimo turgus, ar kiek vėliau atlaidus Žemaitijoje atradęs R. Požerskis savo fotografijų serijose užfiksavo tai, kas nepateko nei į folkloristo, nei į etnologų interesų lauką. Šios potencialaus tautosakos pateikėjo gyvenamo pasaulio erdvės skleidėsi tik fotografijoje, o jose įamžinti žmonių veidai, laikysena, kūno kalba gali būti skaitomi kaip tekstai.

Lietuvos fotografijos mokyklos atstovų kaimiškosios tematikos fotografija pasižymėjo atida nykstančio pasaulio grožiu (kaip folkloristika – senajai poetinei tra-

dicijai). Fotomenininkai – pirmos kartos miestiečiai¹⁶ – fiksavo dar labai gerai pažįstamą tikrovę, bet jų santykis su kaimu jau buvo nostalgiškas, jis ne vien dokumentuojamas, bet dažnai čia pat režisuojamas, arba, anot fotografijos kritikų, ne tik „atvaizduojamas“, bet ir „apmąstomas“¹⁷. Vis dėlto ilgainiui šie darbai tampa įdomiausiais savojo laiko liudijimais.

Vos pora pavyzdžių: garsų R. Rakausko fotografijų ciklą „Žydėjimas“ (1974–1984) vienija žydinčio sodo vaizdai, kurių fone – vaikas ar šventiškai apsirengę senoliai, stalas, duonos kepalas, žiedlapiais apsnigta pieva, kelias, arimas. Tai poetinė, režisuota fotografija. Vis dėlto net ši poetinė vizija netikėtai priartėja prie dokumentikos. Fotomenininko santykį su vaizduojama tikrove¹⁸ gražiai įtvirtina Laimos Abraitytės ekspedicijų atsiminimai, kuriuose susitikimo su puikia dainininke Elž-

¹⁶ „Mes kilę iš kaimo, aš kiekvieną vasarą važiuodavau į kaimą dirbti. Ta pasaulėjauta, santykis su gamta iki šiol mus stipriai veikia“, prisimena A. Kunčius – „Trumpa istorija apie tai, kaip fotografija tapo savi“; Vytauto Michelkevičiaus pokalbis su Algimantu Kunčiumi, *Fotografija*, Vilnius: Lietuvos fotomenininkų sąjunga, 2009, 9; A. Sutkus: „Manau, kad Lietuvos fotografijos mokykla – kaimas, spėtas nufotografuoti kaimas. Žiūrėk geriausius lietuvių fotografus: A. Macijauską, A. Kunčių, R. Rakauską, R. Požerskį – visi iš nueinančio kaimo.“ – Skirmantas Valiulis, „Interviu su komentarais. Antanas Sutkus: fotografija – būdas bendrauti su žmonėmis“, *Fotografijos slėpiniai*, Vilnius: Lietuvos fotomenininkų sąjunga, 2002, 173.

Nors LFM dažnai tiesiogiai siejama su kaimo fotografija, jos darbų temų spektras, žinoma, buvo kur kas platesnis ir įvairesnis.

¹⁷ *Lietuvos fotomenininkų sąjunga* [Žinytas], sud. Stanislavas Žvirgždas, Vilnius: LFS, 2004, 137.

¹⁸ „[...] nuotraukos nepaprastai gerai atspindi šiuolaikinio žmogaus emocionalumą, jo jausmus ir troškimus, kurie jį nuolatos, nežiūrint į gyvenimo realijas, užplūsta. Menininkas gi tai pasiekia nuolatos sugrįždamas į vaikystę, kada vieninteliu nekaltu gyvenimo tikslu buvo žmogaus ir gamtos susiliejimas...“ – apie šį ciklą rašė Daniela Mrazkova, ten pat.

Romualdo Rakausko fotografija iš ciklo „Žydėjimas“, 1962–1971

bieta Čeplickiene aprašymas nuskamba tarsi prierasas prie R. Rakausko fotografijos:

Šventadienio rytas. Rasotas sodas. Pats obelių žydėjimas. Pasitikusi marti praneša, kad bobulė nuėjo „pasirėdyti“. Laukiame. Išeina į gonkeles. Švytinti, graži savo senatve.

– Atajo pelėda ir neprašyta, – šypteli sveikindama visą mūsų būrį.

Tvieskia ryto saulė, mirga šešėliai, gaivia žaluma apsipylęs sodas. Baltos obelės. Tarp jų – ir pati senoji, ringuojanti graudžią vestuvinę:

„Iš šalių jojo

Balci brolaliai,

Sesulį ramydami. [...]“

Nusuka net vyrai akis į šoną. Neištveria... Ko? Tokio nuoširdaus skausmo, ilgesio, kuris liejasi iš dainos, ar gyvenimo trapumo nuojautos, ar to žodžiais nenusakomo pasaulio grožio? O gal visko drauge?¹⁹

¹⁹ Laima Abraitytė, „Iš versmių atsigėrus“, *Aš iš-dainavau visas daineles*, sud. Danutė Krištopaitė, Vilnius: Vaga, 1985, 365.

Tokia pat šviesi nostalgija ženklina ir septintojo dešimtmečio kraštotyros sąjūdžio patirtis, jo dalyvių santykį su kaimu. Lietuvių folkloristikoje tuo pat metu įtvirtinama estetinio santykio su tradicine kultūra, estetinio išpūdžio svarba. Šią perspektyvą fundamentalia studija *Tautosakos savitumas ir vertė* iš esmės įsteigia D. Sauka.

Rašydama apie LFM fotomenininkų kartą, išvalgi fotografijos kritikė Agnė Narušytė pažymi, kad ją siejo idealizmas bei tautiškumo išsaugojimo misija, o Lietuvos kaimo tradicijų ir jo žmonių dokumentavimas suvoktas kaip nedeklaruotos rezistencijos forma²⁰. Kaimo žmogaus, tradicinės gyvenmenos, kraštovaizdžio, darbų ir švenčių fotografavimas suvoktas ir kaip etinis įsipareigojimas: „Man atrodo, – įsitikinęs A. Macijauskas, – anuomet tai buvo mažo krašto, esančio ties išlikimo riba, gelbėjimosi ratas. Lietuvos fotografai Antanas Sutkus, Algimantas Kunčius, Romualdas Rakauskas skubėjo per Lietuvą, kad užfiksuotų žmonių tipažus, jų tarpusavio santykius. [...] Mus vedė vidinis pojūtis, poreikis [...]“²¹ Savaip tai patvirtina ir septintojo–aštuntojo dešimtmečių lietuvių literatūra, Saukos žodžiais, kilusi „iš vidinės būtinybės atsivieškinti su tuo, kas neišvengiamai eina į pražūtį, – ne tik su senomis kaimo sodybomis, bet ir su pačiomis dvasinės kultūros šaknimis. Įsipareigojimas tradicinei kultūrai buvo nuoširdus ir išgyventas.“²² Paralelių atrastume ir to meto lietuvių dailėje, muzikoje, kino dokumentikoje. Ši nuostata telkė ir septin-

²⁰ Agnė Narušytė, *Nuobodulio estetika Lietuvos fotografijoje*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008, 18.

²¹ Vidmantas Kiaušas, „Druska ant žaizdos“, *Nemunas* 3 (137–578), 2007, sausio 18.

²² D. Sauka, 1989.

tąjį–aštuntąjį dešimtmetį kilusį minėtąjį kraštotyros, folkloro sąjūdį, visuomeninį judėjimą, turėjusį atramų profesionaliojoje kūryboje, o galbūt ir teikusį jai impulsų. Jo atradimams ir pamokoms skirta visa antroji naujosios D. Saukos *Lietuvių tautosakos* laidos dalis. Čia kalbama apie septintajame dešimtmetyje prasidėjusią tautosakinės tradicijos transformaciją ir tylų gesimą bei netikėtą posūkį – pasak profesoriaus, ji buvo atgaivinta iš esmės labiau profesinėmis pajėgomis, nei iš kaimo kylančia iniciatyva: „Mūsų teigta pozicija buvo savigny, vienintelė įmanoma nelaisvės sąlygomis. Lygiai tokia pat savigny forma buvo ir entuziastingas kraštotyris, tautosakinis sąjūdis praėjusiam amžiuje su kulminacija devintojo dešimtmečio pradžioje. Taip buvo ginamos, saugomos tradicijos, neturint galimybių ir nesiekiant esminių gyvenimo permainų.“²³

Lietuvos fotografijos mokykla siejama su humanistine, poetine ar gyvenimo fotografija. Šią poetiško, nostalgiško santykio su tikrove tradiciją radikaliai paneigė devintojo dešimtmečio fotografų karta, pasak A. Narušytės, kėlusį egzistencijos absurdo sąlygomis klausimą – fotografuojamas nebe kaimas, o miestas, pabrėžiant jo unifikaciją, deestetizaciją ir degradaciją, prarastą ryšį su transcendencija, o ne grožį ar dinamiką²⁴. Ši laikysena sietina ir su vidinės emigracijos pozicija, kurią pasirinkusi karta, pasak D. Saukos, atsiskakė spręsti tautos dilemą – išlikti ar žūti...²⁵ Folkloristai ilgiausiai išliko ištikimi senosios sakinės tradicijos relikto kolekcinin-

kai. Ekspedicijų klausimynas keitėsi labai pamažu. Tad kelių pastarųjų dešimtmečių Lietuvos kaimo ir jo žmogaus gyvenimą bei jo permaitas lietuvių fotografija liudija akivaizdžiau, nei tautosakininko užrašai.

Tautosakininkai imasi, visų pirma, kalbinės veiklos tyrimų, o fotografija dokumentuoja ir savaip modeliuoja nekalbinės kaimo kultūros formas. Kita vertus, šiandieninė fotografija vis dažniau lydi ma teksto – autentiško fotografijų herojų pasakojimo arba autoriaus komentarų. Žvelgiant iš folkloristo perspektyvos, tokiais atvejais fotografija tampa pretekstu išsipasakoti ar net pasakojimo iliustracija ir papildymu. Vaizdas ir tekstas derinami brolių Algimanto ir Mindaugo Černiauskų, jau kelis dešimtmečius fotografuojančių kaimo, vienkiemų žmones kaip visas šimtmečio pervartas atlaikiusius istorijos liudininkus, fotografijose. Jų santykis su kaimu formuluojamas vienareikšmiškai: „Jie – senieji kaimo žmonės – mūsų šaknys, mūsų istorija, mūsų skausmas ir pasididžiavimas – dėl jų gyvenimo, pareigos ir ištikimybės suvokimo, tikėjimo ir meilės žemei, žmonėms.“²⁶ Jų fotografijas dažniausiai lydi autoriai poetiniai tekstai, raudos ar maldos fragmentai, stilizuotos ar autentiškos jų herojų ištarmės:

R. ir M. Černiauskai. Agota Micienė iš Pusnės, 1978

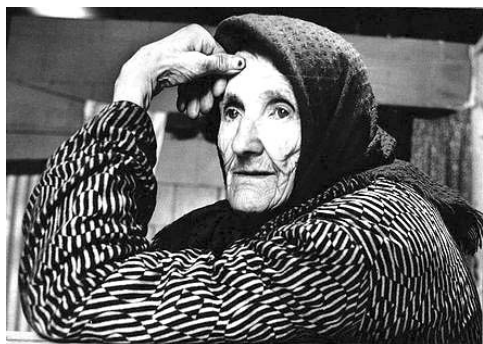
Kiek žiūriu atgalios... tiek verkiu, o klausiu, kas baisiausia buvo... Tik pagalvok, du karai, pokaris... Vyras septyneri metai patale paralyžuotas išgulėjo – be pragulų, ne ligoninėj... O iš kur gi sveikata pas jį? Tik ištekėjau – pirmas karas. Paėmė Igną „za Rosieju matušku,

²³ D. Sauka, 2007, 463.

²⁴ A. Narušytė, 2008, 18.

²⁵ D. Sauka, 1989.

²⁶ *Lietuvos fotografija vakar ir šiandien*, Vilnius: Lietuvos fotomenininkų sąjunga, 1997, 36.

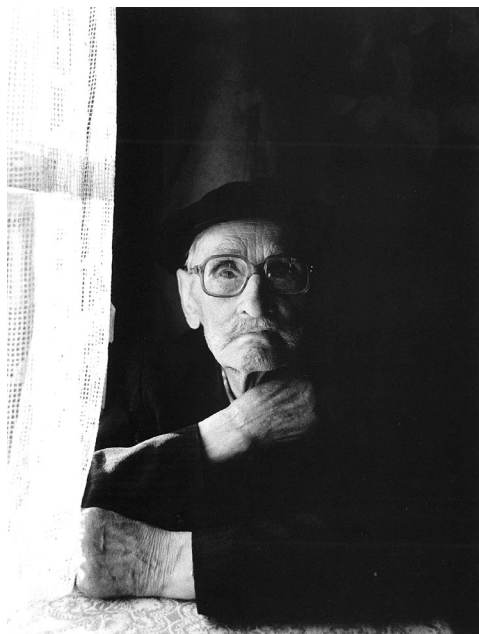

Agota Micienė iš Pusnės, 1978. Algimanto ir Mindaugo Černiauskų fotografija

da za caria batiušku...“ Grįžo vokiečių dujom nuodytas, kulkom vagotas, šobliom kapotas, su Georgijaus kryžium už pulko vėliavos išgelbėjimą dovanotas. Jau sakė daktarai, neilgai gyvens. Pragyveno ir daktarus. Atsigavo ant gimtos žemelės, atgijo. Keturis vaikus užgyvenom, o jau anytos piktumas – pieno šlakelio vaikams gailėjo... [...] Bet baisiausia ir sunkiausia – pokaris. Niekas neapsakys, niekas neprašys... Žiūrėjau į vaikus ir anūkus, meldžiausi: „Vaikeliai, jūs mano, vaikeliai, o kad galėčiau jus paverst vabalėliais, užarčiau juodon žemelėn, kad niekas jūsų nei dieną, nei naktį rast negalėtų [...]“²⁷

Klaudijaus Driskiaus savojo krašto žmonių fotografijose rikiuojasi būdingi aukštaitiški tipažai – paskutiniai „tikri“ sentikiai, „tikri“ žemdirbiai, muzikantai, aludariai. O greta fotografijų pateikiami ir tautosakos tekstai – dainos, sakmės fragmentai, pašnekesio nuotrupos ar fotografijoje užfiksuotos situacijos aprašas, lakoniškas gyvenimo pasakojimas. Taip paradoksaliai fiksuojami ne tik veidai, bet ir likimai. Pasak leidinio sudarytojo Vytauto Ališausko, vieno krašto žmonėms skirtas fotografijos albumas – tai „savotiškas šio krašto istori-

²⁷ *Broliai Černiauskai* [fotografijų parodos katalogas], Vilnius: Lietuvos fotomenininkų sąjunga, 1990, 8.

Pranciškus Kvilius, Ažubrastis, 1987. Klaudijaus Driskiaus fotografija

jos ar bent vienos epochos epilogas“, bet šis kaimas jau keistas, į jį žvelgiama jautriai, tačiau jau truputį ironiškai²⁸.

Klaudijus Driskius. Pranciškus Kvilius, Ažubrastis, 1987

Pranciškus nepaprastą dėmesį skyrė valgiui. Labiausiai mėgo bulves su rūgusiu pienu, bierią miežinę košę „ant vandens“, nebalintų burokėlių arba kopūstų sriubą, rupiai maltų žirnių ir miežių blynus, naminę duoną, dar zacirką vakarienei ir arbatą. Gavėnios metu – paraugintą tyrę iš rupiai maltų ruginių miltų. Valgė plaktą kiaušiniene, naminį sūrį, obuolius, avietes, žemuoges, raudonusius serbentus.

Visai nevalgė lašinių, sviesto, grietinės, saldaus pieno, riebios mėsos. Rūkytą dešrą „ragaudavo“ peršviečiamą – labai plonai atpjautą. Nemėgo alaus, jokio vyno, šampano. Prie svečių pakeldavo čierkelę kitą „baltos“. Namie augino tabaką – pats nukirsdavo, džiau-

²⁸ Vytautas Ališauskas, „Sudarytojo žodis“, *Klaudijus Driskius, Arti Sartų*, Vilnius: Aidai, 2007, 5.

davo, raškydavo, slėgdavo ir smulkiai supjaus-tydavo. Rūkė Pranciškus net 40 metų. Niekuo nesirgo ir sulaukė devyniasdešimt penkerių.²⁹

Šie fotografijų albumai, vaizdais kalbantys apie orų senojo kaimo, genties, giminės pasitraukimą, o tekstais kiek praskleidžiantys individualias, dažnai skaudžias savo herojų patirtis, iš dalies priartėja prie siekiamo savojo laiko tiesos ir išminties dokumentavimo. Unikaliais vaizdo ir teksto deriniais jie įsiveržia ir į tautosakininkų tyrimų lauką. Kita vertus, įgarsindami unikalią akimirkos patirtį ar viso gyvenimo išmintį, fotografai tarsi priartėja ir prie antropologinio santykio siekiamybės.

Ši fotografija gražiai dera ir prie lietuviškosios fotografijos mokyklos stilistikos ir dažnai fiksuoja tai, kas iki šiol dažniausiai likdavo tarsi „už kadro“, nesulaukdavo nuoseklesnio tyrinėtojų dėmesio. Pavyzdžiui, ekspedicijų klasika – pasakojimai apie dažnai nepaprastai skurdžioje buityje aptiktas puikias pateikėjas, taip ir netapę „sielų tyrimo dokumentika“³⁰. Ryškus pavyzdys – Juozo Aidulio tekstas apie 1934 m. atrastą puikią aklą dainininkę Kristiną Skrebutėnienę³¹. Pirmieji įspūdžiai – gniužulėlis ant krosnies, įjuodęs nuo metų ir vargų, bet puikiai atsimenamos dainos, lietuvių folkloro klasika, pateikėjos branginamos kaip didžiausia vertybė ir pateikiamos oriai, su savosios vertės jutimu. Užrašinėtojo dėka užfiksuoti unikalūs skaudaus gyvenimo pasakojimo fragmentai: našlaitė, bet puiki

dainininkė, jauna apakusi, netekusi namų ir vyro, per karą ėjusi su dukterimis elgetauti, giedodama, dainuodama už duonos kriaukšlį... „Didžio talento moteris, išlikusi pačiuose pažemiuose“, pažymi Viktorija Daujotytė ir taikliai konstatuoja, kad perduota tik menka jos žinojimo dalis, neperimama yra pati asmenybė...³² Tautosakos pateikėjų portretai, išlikę ne tik tautosakininkų, ekspedicijų dalyvių atmintyje, bet ir užrašuose³³, taip pat dažniausiai palydimi vos viena kita jų pačių ištarme. Gražiausios iš jų, jautriai sulasiotos *Lietuvių tautosakoje*³⁴, dar kartą grąžina prie šių svarstymų išeities taško – „šiam pasaulyje, tarp dažniausiai fiksuojamų prietarų, dar turi būti ir sava tiesa, sava išmintis“.

Savaip ją reprezentuoja dar dvi vizualinės antropologijos tyrimui artimos Lietuvos kaimo fotografijos kryptys – Arūno Baltėno ir Rimaldo Vikšraičio kaimiškosios tematikos fotografijos albumai. Prie jų norėtusi stabtelėti ilgiau. Arūno Baltėno pastarųjų metų darbai skirti įamžinti etninį paveldą, nykstančias kaimo tradicijas³⁵. 2009 m. išleistas albumas „Šilų dzūkai“ sukurtas kaip didesnio „Gyvosios istorijos“ projekto dalis, skirta Dzūkijos etnografinių kaimų kasdienės buities, darbų ir šventadienių vaizdams. Išties tai dar gyvos bendruomenės, per šventes susiburiančios kapinėse ar šventoriuje, ar jau vienišų senolių, oriai ir jaukiai įsikūrusių savuosiuose namuose bei kraštovaizdyje, gyvenmenos dokumentas.

²⁹ K. Driskius, 2007, 119.

³⁰ Profesorius D. Sauka sielų tyrimo dokumentika įvardija pirmojo pokario dešimtmečio gyvenimo liudijimus – *Lietuvių tautosaka*, 2007, 283.

³¹ Juozas Aidulis, „Šviesus talentas, brangus jo palikimas“, *Aš išdainavau visas daineles* 1, sud. Danutė Krištopaitė, Vilnius: Vaga, 1985, 183–184.

³² Viktorija Daujotytė, *Parašyta moterų*, Vilnius: Alma littera, 2002, 25.

³³ Plg. knygų serija *Aš išdainavau visas daineles* ir kt.

³⁴ D. Sauka, 2007, 297–305, 327–341.

³⁵ Arūnas Baltėnas, *Šilų dzūkai* [Fotografijų albumas], Vilnius: R. Paknio leidykla, 2009.

Arūno Baltėno fotografijos iš ciklo „Šilų dzūkai“, 2006–2008

Jie, rodos, dar lengvai įsilieja į mažai laiko tepaliestą šimtametės tradicijos tėkmę bei leidžiasi sugražinami dar žingsnelį atgalios – paprašytos moterys dar gali išeiti pasipuošusios su pjautuvais į rugių lauką, prieš pradėdamos darbą – persižegnoti... Kita vertus, namuose duoną kepančios ar uogynuose giedančios dzūkų moterys – gal jau paskutinė tai gebančiųjų karta.

Fotografijose regime sustabdytą lietuviško kaimo virsmą, pažymi recenzentai, tai autentiškas dokumentas, kuris jau greitai taps istoriniu šaltiniu³⁶. Bet fotome-

nininko pasirinkta spalvota fotografija ir pastangos atkurti kai kuriuos tik atsime-namus kasdienybės ritualus albumą jau šiandien paverčia daugiau nei dokumen-tu ir paradoksaliai keičia santykį su jame vaizduojama tikrove – tai nepaprasto grožio pasaulis, jau įgijęs muziejinės vertybės statusą, kurį įtvirtina ir greta fotografijų skelbiami etnografės Onos Drobelenės surinkti puikūs tarmiški folkloriniai pasakojimai, sakmės, papročių aprašai.

To paties laiko tikrovė veriasi ir Rimaldo Vikšraičio darbuose, tapusiuose iššūkiu lietuvių kaimo dokumentavimo tradicijai, bet taip pat siejamuose su Lietuvos

³⁶ Kristina Stančienė, „Dzūkų dienos ir darbai“, 7 *meno dienos* 45 (874), 2009, gruodžio 11.

fotografijos mokykla³⁷. Tai autorius, jau ketvirtį amžiaus nepaprastai atvirais (režisuoti aktai) ir dažnai skaudžiais kaimo gyvenimo vaizdais trikdantis parodų kuratorius, lankytojus ir kaimynus – Kudirkos Naumiesčio ir aplinkinių kaimų gyventojus, bet 2009-aisiais didžiausiame Europos fotografijos festivalyje Arlyje pelnęs iki šiol prestižiškiausią lietuvių fotografijos apdovanojimą – paskelbtas Metų atradimu³⁸. Žymiausios jo fotografijų serijos – „Skerstuvės“ (1982–1986), „Pavargusio kaimo grimasos“ (1998–...) ir „Vienkiemio godos“ (2002–...) – yra sulaukusios labai daug menotyrininkų dėmesio: pabrėžiamas socialinis jų aspektas – tai atvira Lietuvos provincijos materialinio skurdo ir dvasinio nuosmukio dokumentacija, nepridengta „meninės“ fotografijos estetika (G. Česonis), žmogiškojo nuopuolio, kurio dalyviai, savanoriškai dalyvaujantys fotosesijose, nebesuvokia jo gylio, istorija... Tarptautiniame kontekste akcentai sudėstomi kiek kitaip. Kalbama ne apie šiurpius prasigėrusio kaimo vaizdus, o apie fotomenininko žvilgsnį į fotografuojamą tikrovę „iš vidaus“, kuris, pasak R. Vikšraičio parodos Arlyje kuratoriaus Martino Parro, leidžia ateičiai išsaugoti nykstančio, vartotojiškos kultūros mažai paliesto gyvenimo vaizdus: Vikšraičio fotografijos žiūrovams tartum suteikiama „vieta už stalo fotografuojamuose vakarė-

liuose“, „leidžiama patirti visas emocijas ir alkoholio sukeltą siautulį“. Paradoksaliu Parro pastebėjimu, visa tai šiose fotografijose atrodo kaip savotiška vertybė... Net abejojant tokių pastebėjimų išvalgumu akivaizdu, kad fotomenininkas, parodydamas nykstančių apylinkių vienkiemių gyvenimo kasdienybę, apnuogindamas, dažnai ir tiesiogine prasme, savųjų fotografijų herojus, kuria pasakojimą, turintį savą tiesą. Visi komunikaciniai barjerai čia įveikiami, fotografijos autoriui tampant vienu iš herojų, ir mažiausiu iš visų, kurio nesivaržoma, paklūstama jo pageidavimams ir provokacijoms.

Pasaulio fotografijoje seniai nėra temų tabu, savaip paklausi aštri socialinė fotografija, yra susiklosčiusios stiprios visuomenės paribių gyvenimo dokumentavimo tradicijos. R. Vikšraičio kaimiškoji fotografija taip pat teigia, kad „uždraustų temų nėra“³⁹. Jo „išgyvenimas“ savojoje bendruomenėje padeda pamatyti tai, kas nematoma prašalaičiui, kita vertus, fotografas ir pats tampa dokumentuojamo pasaulio dalimi, maža to – fotografijų personažai paklūsta jo eksperimentams, tampa pasiūlytais čia pat kuriamo gyvenimo teatro personažais⁴⁰. Tokia fotografija nėra etnografinė siaurąja žodžio prasme. Bet visais laikais fotomenininkai ne tik dokumentavo, bet ir savaip režisavo šį pasaulį, atrasdami

³⁷ Išleisti du R. Vikšraičio fotoalbumai: *Fotografijos*, sud. R. Vikšraitis, A. Poška, Kaunas: Kauno meno fondas, 2002 ir *Vienkiemio godos*, sud. A. Sutkus, Vilnius: Lietuvos fotografijos sąjunga, 2006.

³⁸ Rimaldo Vikšraičio darbus Arlio fotografijos festivalio „Atradimų“ konkursui pasiūlė garsus fotografas iš Jungtinės Karalystės Martinas Parras. Šiam apdovanojimui buvo nominuota 15 fotomenininkų. R. Vikšraičio fotografijos surinko daugiausia profesionalių vertintojų balsų.

³⁹ Kad uždraustų temų nebėra ir folkloristikoje, svarsto B. Stundžienė, 2008, 34.

⁴⁰ Fotomenininkas pokalbyje prasitaria: „[...] Aš jums pavydžiu bibliotekų, kolegų kaimynystės, redakcijų artumo ir visko, ko nėra žiemos užsnigtame kaime. Gal dėl to surenčiau savo minifotografijos teatro grupę, kurioje vaidina artimieji ir kaimynai.[...]“ – Aleksandras Macijauskas, „Rimaldas Vikšraitis“, *Nemunas* 12, 1992.

Rimaldo Vikšraičio fotografijos iš ciklų „Pavargusio kaimo grimasos“, 1976–2001, „Skerstuvės“, 1982–1986

jame būtent tai, kas rūpėjo, ko ieškojo. (Tai ir folklorininkams gerai pažįstama situacija.) Kita vertus, net dokumentinė fotografija neišvengiamai reprezentuoja ne tik tikrovę, bet ir jos autoriaus matymą – šiuos dalykus yra smulkiai aptarę fotografijos teoretikai. Vikšraičio fotografijų pasauliui apibūdinti tiktų ir kultūros antropologijos klasiko Cliffordo Geertzo įtvirtintas „tirštojo aprašymo“ terminas, o fotomenininko provokuojamos situacijos – jau tyrimo pradžia, medžiaga interpretacijai.

Pripažinimą pelno ne fotografijų turinys, o autoriaus profesionalumas, meistriškumas. Net deklaruodamas norą atverti žiūrovams „tikrąjį vienkiemį gyvenimą“ („Šią kuklią parodą surengiau ne norėdamas pasipuikuoti, bet kad jūs, valdžios vyrai, visuomenės atstovai, bažnyčios tarnai, pamatytumėte tikrą lietuviško vienkiemio gyvenimą“⁴¹), autorius siekia ir savosios meninės idėjos įgyvendinimo, pripažinimo, dėmesio. Tad šie darbai negali būti vertinami tik kaip talentingai atlikti socialiniai projektai, jie suteikia galimybę įdėmiau pažvelgti į savąjį laiką, kaimą ir jo žmogų, atsisakius išankstinių nuostatų. Skirmanto Valiulio žodžiais, Vikšraičio nuotraukos turi ne tik sukrečiamos galios, bet ir savo etiką bei estetiką. „Jose pasitelkiama ironija, sarkazmas, kartais groteskas, siekiant mažoje erdvėje sukurti universaliją – vienos kartos likimą. Tai ne narkomanija, tai ne socialinio skurdo, o kitaip pamatyta kitokia fotografija.“⁴² Pabrėžiamas jo vaizdų tikrumas – fotomenininkas nemeluoja. Pa-

sak fotomenininką atradusio Aleksandro Macijausko, šios buitės fotografijos išauga iki kaimo žmogaus būties filosofijos...

Akivaizdu, kad ši fotografija gali būti vertinama ir kaip dar vienas antropologinio santykio su kaimo tikrove pavyzdys. Bendruomenė be tabu, negalios ir malonės paženklintas menininkas, kuriantis jos istoriją, vargano gyvenimo pasakojimai ar „išsisakymai“, be abejonės, taip pat turi ir savąją tiesą, ir bendrąsias vietas, nors jau praradę tradicijos etosą.

Atrodytų, kad Vikšraičio fotografija atveria iki šiol nutylėtą tikrovę, nepatraukusią tyrėjų dėmesio, bet tai klaidinantis išpūdis, tiesiog „linksmoji kaimo apokalipsė“ (Valiulis) iki šiol neturėjo savojo metraštininko. „Lietuvos fotografija nuo seno, nuo pat Balio Buračo laikų, kaimą romantizavo, žiūrėjo į jį nostalgiskai, kaip į vis labiau tolstančią vaikystę. Vikšraitis visą laiką su kaimu ir tarp kaimiečių, todėl pagrįstai gali didžiuotis – nufotografavau visą savo kartos likimą. O ten yra visko: prasigėrusių ir prakutusių, pakaruoklių ir sėdinčių gausios šeimos ratelyje [...]“ – rašo Valiulis⁴³.

Vikšraičio fotografijų tikrovei parengia devintojo dešimtmečio pabaigos romanas. Po Vandos Juknaitės *Šermėnų* pasirodymo 1989 m. Donatas Sauka rašo apie atsisveikinimą su valstietiška literatūra: „Likdami tautos patirties rėmuose, matome, kaip vieną jausmų bangą – meilės, gerumo bangą pakeitė daug stipriau įsisiūbavusi jos antitezė – grotesko, absurdo vilnis, užliejama poezija, proza ir dramą. Nuaidėjusi vilties gaida sukėlė neišsemiamą, begalinę

⁴¹ Vidmantas Kiaušas, „Druska ant žaizdos“, *Nemunas* 3 (137–578), 2007, sausio 18.

⁴² Iš pokalbio su Skirmantu Valiuliu, įrašyta 2009 m. birželio 15 d., autorės asm. archyvas.

⁴³ Skirmantas Valiulis, „Į svečius pas Vikšraičius“, *Fotografija* 1 (18), 2009, 37.

nevilgti dėl žmogaus moralinio sukriošimo. Po visų gražių, gaudžių kaimo ištuštėjusios dvasios apmąstymų visą laiką dar kažko esminio trūko. Ir R. Granausko *Gyvenimas po klevu* dar neužpildė to trūkumo. Tiktai dabar V. Juknaitės romanas *Šermenys* (*Pergalė*, 1988, Nr. 5), drįstu sakyti, padėjo tą tašką. Tas romanas turėjo būti parašytas – toks kreivas, neromantiškas, ir toks be galo skausmingas. Valstietiškos kultūros šermenys.⁴⁴ Fotografijos ciklo „Pavargusio kaimo grimasos“ parašai galėtų būti ir ankstyvųjų Renatos Šerelytės novelių fragmentai.

Ar folkloristas turėtų skverbtis į tokį tradicinio žinojimo trupinius, rodos, jau išbarsčiusį pasaulį? Kodėl ir ko ten reikėtų ieškoti, kas būtų tyrimo objektas? Gal neatsitiktinai būtent šioje situacijoje D. Saukos pasiūlytas antropologinis santykis, antropologinė perspektyva tampa vienintelė galima. Ji suvokiama kaip iššūkis tautosakos mokslui ir sykiu jam siūloma atsinaujinimo galimybė, tad galima siūlyti prielaidą, kad taip nuo idealiųjų „topų“, aukštųjų išgyvenimų fiksavimo kviečiama gręžtis prie atidaus esamos tikrovės tyrimo, taip pat dėmesio jo ribinėms patirtims.

Taip pat svarbu pažymėti, kad profesionalioje fotografijoje atsiskleidžiančios vaizdo kūrimo strategijos iš esmės atspindi ir folkloristikos tyrimų lauko bei strategijų neišvengiamą kaitą, meta iššūkį kaimo žmogaus gyvenamo pasaulio tyrėjams, kita vertus, dera su valstietiškosios lietuvių literatūros raida, iš esmės perteikiančia ir besikeičiančio santykio su Lietuvos kaimu istoriją – nuo kaimo kaip beveik vienintelio

„gyvenamo pasaulio“ literatūros klasikoje, tradicinių vertybių saugotojo, prasmingo gyvenimo garanto septintojo–aštuntojo dešimtmečių poetinėje prozoje iki dramatiškų tradicijos etoso praradimo liudijimų devintajame ir paskutiniame XX amžiaus dešimtmečiuose.

Pabaigai dar norėtusi grįžti prie Donato Saukos *Lietuvių tautosakoje* brėžiamos antropologinės tautosakos mokslo konceptualizavimo perspektyvos, kuri šiuo atveju buvo kiek supaprastinta. Šią knygą pradedančiame „Autoriaus žodyje“ užsimenama apie antropologinę išvalgą – tautosakos etosas ateinančioms kartoms gali palengvinti tarpusavyje bendrauti. Išsamiau pristatant folkloristikai siūlomą antropologinę perspektyvą, svarbiausia tampa *malonės* samprata. Tai Bali meno vertinimo kategorija, G. Batesono teigimu, artima ir evangelinei *malonės* sampratai, kita vertus, siejama ir su asmenybės vidinio integralumo siekiu: „Norint atrast *malonę*, širdies argumentai turi būti suvienyti su proto argumentais.“⁴⁵ Čia plėtojama prielaida, kad pati bendravimo galimybė reiškia išsaugotą *betarpiškumo malonę*, kai, nepaisant neišvengiamų komunikacijos problemų ir nepanaikinaimų skirtumų tarp manęs ir kito, tarpusavyo santykiuose dvasinis solidarumas yra svarbesnis už interpretacinį aiškumą⁴⁶. Galbūt būtent šios su tradicija, tautosakos etosu įgytos dovanos ar *malonės* prireiks ir XXI amžiaus folkloristui, pasiryžusiam antropologiniam Lietuvos kaimo tyrimui?

⁴⁵ D. Sauka, 2007, 468.

⁴⁶ D. Sauka, 2007, 10, 469. Čia nurodomas ir kitas svarstymų kontekstas: Peters Durham J., „Kalbėjimas vėjams“, *Komunikacijos idėjos istorija*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.

⁴⁴ D. Sauka, 1989.

ANTHROPOLOGISCHE PERSPEKTIVEN IN DER FOLKLORISTIK: DER KONTEXT LITAUISCHER FOTOGRAFIE

Saulė Matulevičienė

Die Zusammenfassung

In diesem Artikel versucht man auf die in der *Litauischen Volkskunst* (aus dem Jahr 2008) von dem Professor Donatas Sauka vorgeschlagenen Herausforderungen zu reagieren, wobei man als Experiment in den Wissenschaftsbereich der Volkskunst und Anthropologie auch die Tradition der litauischen Fotografie einbezieht. Man betrachtet die litauische Kunstfotografie, die sich mit ländlichen Themen auseinandersetzt, als ein Abbild der Zeit des ländlichen Lebens und der Landleute, das einem Dokument der visuellen Anthropologie gleichkommt. Man analysiert kurz die Fotografien der ländlichen Themen von der Klassiker der litauischen Schule der Fotografie – der Fotografen Antanas Sutkus, Algimantas

Kunčius, Aleksandras Macijauskas, Vitas Luckus, Romualdas Rakauskas und Romualdas Požerskis, sowie auch die neuesten Werke (sie sind in den Jahren 2008-2009 erschienen und setzen die ländliche Tradition fort) von den Fotografen Algimantas Černiauskas und Mindaugas Černiauskas, Rimaldas Vikšraitis, Klaudijus Driskius und Arūnas Baltėnas. Diese Werke geben gleichzeitig koexistierende mehrere Versionen des ländlichen Lebens und der Landleute wieder.

Man sucht nach Antworten auf die Fragen vor allem in den von dem Professor Donatas Sauka geschriebenen Texten-Erörterungen über litauische Literatur und Folkloristik.

Gauta 2009 11 20
Priimta skelbti 2009 11 28

Autorės adresas:
Lietuvių literatūros katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius
El. paštas: saule.matuleviciene@gmail.com